

فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۶، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۰، شماره پیاپی ۱۰۳

S. Amanpoor

سعید امانپور، استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

E-mail: amanpour@scu.ac.ir

شماره مقاله: ۸۴۳

شماره صفحه پیاپی ۱۷۷۵۶-۱۷۷۳۴

بررسی عوامل اصلی و تعیین درجه نقش آنها در شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان

چکیده

هدف این پژوهش مطالعه و بررسی مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان از دهه ۱۳۴۰ (زمان آغاز شهرنشینی شتابان و ناهمگون در ایران) تا سال ۱۳۸۸، شناخت عوامل اصلی شکل دهنده این مناطق و تعیین درجه و اهمیت این عوامل در شکل گیری این مناطق است. برای این منظور، پژوهشی به روش پیمایشی (با ابزار پرسشنامه در مناطق فقیرنشین و مصاحبه حضوری با بنگاه داران معاملات ملکی در مناطق مختلف شهر اصفهان) انجام داده‌ایم. اطلاعات گردآوری شده با استفاده از روش‌های آماری نظیر: آزمون تطابق توزیع کای اسکویر، آزمون تی تک نمونه‌ای و مدل تجزیه به مؤلفه‌های اصلی تحلیل شده‌اند. در این پژوهش ضمن تعیین عوامل اصلی موثر در شکل گیری مناطق فقیرنشین مشخص گردید متغیر "میزان درآمد" دارای بیشترین نقش در شکل گیری مناطق فقیرنشین شهر اصفهان بوده است. متغیرهای بیکاری، اجاره بهای مسکن، مهاجرت و سهولت تهیه مسکن به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: مناطق فقیرنشین، بیکاری، مهاجرت، درآمد، شغل، مسکن، اصفهان

مقدمه

گرچه شکل‌گیری سکونتگاه‌های نامناسب (فقیران) شهری پدیده تازه‌ای در جهان محسوب نمی‌شود و از وجود آنها در جوامع کهنسال نیز یاد شده است، اما چنین پدیده‌ای به شکل گسترده‌امروزین آن، به دلایل مختلف، از جمله تغییر در روابط و مناسبات سنتی انسان‌ها با یکدیگر شکل گرفته که با ورود سرمایه داری به دومین مرحله خود، یعنی سرمایه داری صنعتی و متعاقب آن، پیدایش شهرهای میلیونی، تبلور یافته است (پیران، ۱۳۸۱؛ ۸).

شکل‌گیری مناطق فقیرنشین^۱ پدیده‌ای است که نه تنها در کشورهای در حال توسعه بلکه در همه کشورهای جهان به چشم می‌خورد. بدون شک یکی از معضلات فعلی و یا آینده اکثر مجتمع‌های شهری، شکل‌گیری این مناطق در درون یا حاشیه آنهاست. آقای انگلس در حدود یک صد سال پیش به زاغه‌هایی (شکل تشدید یافته مناطق فقیرنشین) در انگلستان اشاره و شکل‌گیری آنها را ناشی از انقلاب صنعتی می‌داند (ممتاز بابار، ۲۰۰۱؛ ۱۵)^۲

تاکنون از سوی پژوهشگران مسایل شهری، دلایل متعددی برای شکل‌گیری این گونه مناطق ارائه گردیده است. با توجه به تنوع دلایل شکل‌گیری این مناطق در شهرهای مختلف، نمی‌توان دلایل وجودی آن را از یک شهر به شهر دیگر تعمیم داد.

شیوه انجام پژوهش

این پژوهش در چارچوب روش‌های آماری مرتبط با یک طرح توصیفی و با شیوه پیمایشی^۳ انجام شده است. جامعه آماری هدف شامل تمامی خانوارهای معمولی ساکن در

1- در منابع معتبر علمی داخلی و خارجی از واژه‌ها و اصطلاحات متنوع و گوناگونی برای نام‌گذاری این پدیده استفاده شده که ممکن است در هر مکانی آن واژه‌ها نشان‌دهنده شدت و ضعف شکل‌گیری این پدیده نیز باشد. در این پژوهش از واژه مناطق فقیرنشین استفاده شده است.

بررسی عوامل اصلی و تعیین درجه نقش آنها در شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان / ۲۲۹

۹ منطقه و محله؛ تخت فولاد، مفت آباد، کوله پارچه، جویباره، دارک، زینبیه، بیست و چهارمتری، حاشیه جاده دولت آباد و محله عربها در مجموع با جمعیتی در حدود ۲۰۰ هزار نفر (جدول ۲) می شود. در این پژوهش برای انتخاب نمونه‌ها، از نمونه گیری سه مرحله ای استفاده شده است که در مرحله اول، انتخاب حوزه، در مرحله دوم، خوشه و در مرحله سوم، خانوار بوده است^۴. در انتخاب واحد نمونه، از روش نمونه گیری تصادفی ساده بدون جایگذاری استفاده شده است تا احتمال انتخاب شدن برای همه اعضا وجود داشته باشد. زمان انجام پرسشگری و مطالعات میدانی این تحقیق تیرماه ۱۳۸۸ بوده است که طی آن متغیرها و شاخص‌های مختلفی مورد مطالعه قرار گرفته اند (جدول ۱). در این رابطه، با استفاده از فرمول کوکران^۵ تعداد ۳۸۴ خانوار از مناطق مذکور به عنوان حجم نمونه تعیین و انتخاب شد.

جدول ۱: معرفی شاخص‌های مورد مطالعه و برخی متغیرهای مربوط به آنها

نوع شاخص	نوع متغیر
شاخص جمعیتی	سن سرپرست خانوار، بعد خانوار
شاخص کالبدی	تأثیر قیمت و یا اجاره بهاء مسکن در ترک محله قبلی، تأثیر قیمت و یا اجاره بهاء مسکن در انتخاب محله فعلی، تعداد خانوار در واحد مسکونی، تعداد اتاق در واحد مسکونی، نوع مصالح واحد مسکونی، وضعیت گاز لوله کشی، وضعیت سیستم دفع فاضلاب، وضعیت حمام در واحد مسکونی

3 - Survey Method

4- مناطق فقیرنشین در پیرامون و در درون بافت قدیمی شهر اصفهان شکل گرفته است. علت انتخاب تعداد نه محله فقیرنشین از بخش‌های شمالی، میانی و جنوبی شهر اصفهان این بوده که بخش قابل توجهی از جمعیت مناطق فقیرنشین این شهر در این مناطق قرار گرفته است. دلایل انتخاب این محله‌ها؛ الف) پراکندگی مناسب آنها در سطح شهر ب) بحرانی تر بودن وضعیت کلی برخی از آنها (نظیر مفت آباد، زینبیه و محله عربها) پ) تلاش جهت انتخاب محله‌هایی از بافت قدیم شهر (نظیر جویباره) ت) شکل گیری برخی از محله‌ها در پیرامون مکان‌های خاص (نظیر تخت فولاد در کنار گورستان و مفت آباد در کنار فرودگاه قدیمی شهر) ث) تجمع اقلیتی ویژه در یکی از آنها (محله عربها).

شاخص اقتصادی	اشتغال، داشتن مهارت، وجود شخص شاغل دیگر در خانواده، متوسط درآمد ماهیانه، میزان اجاره بهاء خانه، برخورداری از تلفن ثابت و همراه، داشتن خودرو، وضعیت مالکیت مسکن
شاخص اجتماعی	وضعیت سواد، داشتن مهارت شغلی از طریق آموزش کلاسیک، مدت زمان اقامت در شهر اصفهان، وضعیت بیمه درمانی

جدول ۲: جمعیت مناطق مورد مطالعه و نسبت توزیع پرسشنامه در بین آنها

نام محله / شرح	مفت آباد	کوله پارچه	تخت فولاد	جویبار	بیست و چهار متری	دارک	زینبیه	حاشیه جاده دولت آباد	محله عرب‌ها
جمعیت به نفر	۲۰۰۰۰	۱۲۰۰	۸۰۰۰	۱۵۰۰۰	۳۵۰۰۰	۱۰۰۰	۲۰۰۰	۶۵۰۰۰	۱۵۰۰۰
تعداد پرسشنامه توزیع شده	۳۸	۲۳	۱۶	۲۹	۶۷	۱۹	۳۸	۱۲۵	۲۹

تحلیل داده‌های این پژوهش در بسته نرم افزار رایانه ای SPSS انجام گردیده است. به منظور سنجش پایایی پرسشنامه تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ در محیط SPSS استفاده شده است.

جدول ۳؛ مقدار آلفای کرونباخ محاسبه شده

نوع متغیر	مهاجرت	تهیه مسکن	بیکاری	درآمد	اجاره بهای مسکن
مقدار ضریب آلفا	۰/۷۰۱۱	۰/۷۵۰۲	۰/۷۷۱۹	۰/۸۳۲۵	۰/۸۳۶۹

منبع؛ نتایج داده‌های پرسشنامه

طبق قاعده تجربی، ضریب آلفا نباید از ۰/۷ کمتر باشد تا بتوان مقیاس را دارای پایایی به حساب آورد (داوس، ۱۳۸۱، ص ۲۵۳).

در این تحقیق میزان ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده وضعیت مطلوبی را نشان می‌دهد که بیانگر آن است که گویه‌ها از همسازی و پایداری درونی خوبی برخوردار هستند.

چارچوب نظری

امروزه وجود مناطق فقیرنشین در شهرها یک پدیده عام تلقی می‌شود. به طوری که برخی از صاحب نظران عقیده دارند حدوداً ۳۰ درصد از مردم شهرهای بزرگ جهان در مناطق حاشیه ای زندگی می‌کنند (احمدیان، ۱۳۷۱؛ ۸۲۰).

از سوی سازمان ملل متحد اعلام گردیده گسترش زاغه نشینی در حد فعلی پدیده ای بی سابقه است^۶. در این خصوص اعلام شده بیش از یک میلیارد نفر از مردم شهرنشین جهان در حلی آبادها ساکن هستند (ورشوچی، ۱۳۸۵؛ ۱۵).

در برآوردی دیگر، تعداد افراد ساکن در مناطق فقیرنشین جهان در حدود یک میلیارد نفر تخمین زده شده است (خوب آیند، ۱۳۷۹؛ ۲).

با این حال، مشکل اصلی شکل گیری این مناطق در کشورهای درحال توسعه نهفته است. چرا که گستردگی این پدیده، سبب بروز آن به شکل حادتری در کشورهای یادشده گردیده است. به طوری که برخی از منابع حجم جمعیت این مناطق را ۳۰ درصد و گاهی حتی تا ۷۰ درصد جمعیت بسیاری از

شهرهای کشورهای درحال توسعه اعلام می‌کنند (محرم نژاد، ۱۳۸۳، ص ۲۳۱).

می‌توان گفت که وجود مناطق فقیرنشین در درون یا در حاشیه کلانشهرها یک پدیده جهانی است که دلایل شکل گیری آن متنوع و متعدد است و ممکن است از مکانی به مکان دیگر متفاوت باشد. علی‌ایحال می‌توان گفت که یکی از دلایل مهم آن، پدیده مهاجرت است (اختر و توران، ۲۰۰۴؛ ۲).

6- از جنبه‌های گوناگون مسکن زاغه نشینان در پایین ترین شکل مناطق فقیرنشین (حاشیه نشین) قرار می‌گیرند.

یکی دیگر از دلایل اصلی افراد در انتخاب مناطق مذکور برای زندگی و ترجیح آن بر سایر مناطق شهری، پایین بودن ارزش ملک، قیمت زمین و میزان اجاره بهاء مسکن در این مناطق می باشد (ودلد و سیدهام، ۲۰۰۲؛ ۳).

از عوامل مهم دیگری که می تواند هم به عنوان عامل شکل دهنده و هم به عنوان یکی از مشکلات بزرگ اکثر مناطق فقیرنشین مطرح باشد، مسأله بیکاری و تعداد بیکاران در مناطق مذکور می باشد که در حد بسیار بحرانی است (پاپلی یزدی، ۱۳۸۰؛ ۱۲). در نهایت این که می توان گفت ترکیبی از عوامل باعث می شود تا گروه‌های مهاجر و افراد کم درآمد شهری به مسکن مناسب دسترسی نداشته باشند و برای تأمین سرپناه خود به مناطق فقیرنشین کشانده شوند (ماتو، ۲۰۰۲؛ ۴).

برخی از مشخصات اقتصادی، اجتماعی و جمعیت شناختی مناطق فقیرنشین شهرها عبارت اند از:

۱- مهاجران غیر بومی و افراد کم درآمد شهری بخش بزرگی از جمعیت این مناطق را تشکیل می دهند.

۲- مناطق فقیرنشین از نظر کیفیت مسکن به صورت نامناسب، غیراستاندارد، فرسوده و رو به زوال تجلی کرده و نسبت به سایر مناطق شهری دارای ارزش و اجاره بهای بسیار پایین تری هستند.

۳- بالاتر بودن درصد بیکاری جمعیت فعال در این مناطق.

۴- به علت پایین بودن درآمد افراد، تسلط فرهنگ فقر در بین مردم این مناطق مشهود است.

۵- بی سواد یا کم سواد، فقدان تخصص فنی و حرفه‌ای، عدم بهره مندی از آموزش برای

فراگیری مهارت‌های مورد نیاز جامعه از دیگر مشخصات مناطق حاشیه نشین بوده که این مساله در افزایش درصد بیکاری و پایین بودن درآمد افراد این مناطق و برونداد آنها

از سایر قسمت‌های شهر موثر بوده است (شکوئی، ۱۳۵۴؛ ۱، حبیبی، ۱۳۸۱؛ ۳۱، پاپلی یزدی، ۱۳۸۰؛ ۱۹)

از نظر نگارنده، بیشتر شاخص‌های فقیرنشینی همچون؛ کیفیت پایین مساکن، عدم وجود مصالح مقاوم، ساخت و سازهای بدون مجوز و غیر مهندسی و غیر فنی، مهاجر بودن خانوارها، تسلط فقر اقتصادی و فرهنگی، بیکاری، پایین بودن سطح زندگی، ناهنجاری‌های اجتماعی و ...، در این مناطق ملموس است. تفاوت شدید سطح زندگی آنان با افراد سایر مناطق شهری نیز خود دلیل محکمی بر این مدعا است.

مناطق فقیرنشین در ایران

در ایران سکونتگاه‌های مناطق فقیرنشین، از لحاظ کالبدی در حد بسیار پایین تری از سایر سکونتگاه‌های مناطق شهری قرار می‌گیرند. مردم این مناطق به علت ضعف‌های زیر ساختی و خدمات شهری، با سطح نازلی از کیفیت زندگی روبرو هستند (صفوی، ۱۳۸۱؛ ۶۴).

اما ابعاد و چگونگی موضوع مناطق فقیرنشینی در ایران با موارد مشابه آن در دیگر کشورهای جهان سوم متفاوت است. در این رابطه آن چه که مشخص است این که سطح زندگی کم درآمدها در ایران، بسیار بالاتر از سطح زندگی تهیدستان اکثر قریب به اتفاق سایر کشورهای در حال توسعه است. در نتیجه نوع مناطق مذکور در ایران، تقریباً مختص کشورمان می‌باشد (اطهاری، ۱۳۷۴؛ ۱۹).

به عنوان مثال، نوع مصالح ساختمانی سکونتگاه‌های مناطق فقیرنشین حکایت از این واقعیت دارد لذا، در ایران وضعیت و شرایط مناطق مذکور با آنچه که از این اصطلاح، به ویژه از نظر خصوصیات واحد مسکونی و کالبدی در کشورهای جهان سوم درک و تصور می‌شود، تفاوت‌های اساسی دارد (بسکی، ۱۳۷۵؛ ۸۹).

اما با این اوصاف در ایران، بر اساس آمار موجود (پایان سال ۱۳۸۸) تاکنون بیش از ۶۵ هزار

هکتار بافت فرسوده^۷ فقط در نواحی شهری شناسایی شده است که اگر در هر هکتار به طور متوسط ۱۰۰ نفر اسکان داشته باشد، در آن صورت جمعیت ساکن در این مناطق، در حدود ۶/۵ میلیون نفر خواهد بود (سایت الکترونیکی شرکت مادر تخصصی بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده شهری، ۱۳۸۹) هم چنین اگر جهت تشخیص تعداد افراد فقیر (شهری و روستایی ساکن در مناطق فقیرنشین و یا سایر مناطق سکوتی) به شاخص فقر اقتصادی متوسل شویم، آنگاه در ایران با رقمی در حدود ۱۰ تا ۲۰ میلیون نفر مواجه می‌شویم که تا پایان سال ۱۳۸۷ در آمارهای رسمی و غیررسمی اعلام شده است (راغفر، ۱۳۸۷، ۶)

مناطق فقیرنشین در اصفهان

نمونه تفاوت و اختلاف در کیفیت سکونتگاه‌های مناطق فقیرنشین ایران که پیش تر به آن اشاره شد، در شهر اصفهان به خوبی قابل مشاهده است. تا جایی که برخی با دیده تأمل در مسأله وجود مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان می‌نگرند و معتقدند این پدیده، با اشکال متعارف آن حتی در داخل کشور و در مقایسه با شهرهای بزرگی چون تهران، مشهد، تبریز، کرمانشاه، بندرعباس و ... ، تفاوت‌های زیادی دارد لذا، در شهر اصفهان نمی‌توان به این گونه مناطق واژه مناطق فقیرنشین اطلاق کرد. اما باید گفت اطلاق مناطق فقیرنشین به برخی از قسمت‌های شهر اصفهان در نتیجه وجود مجموعه شرایط و تمایزاتی بوده است که بین این مناطق و سایر مناطق شهر اصفهان وجود داشته است. لذا می‌توان

7- بر اساس تعریف شورای عالی شهرسازی و معماری کشور، تمامی سکونتگاه‌های قدیمی، ناکارآمد، مسأله دار و حاشیه نشین (فقیرنشین)، بافت فرسوده تلقی می‌شوند.

گفت اطلاق عنوان مذکور، موضوعی است که نسبت به سایر مناطق شهری اصفهان صورت گرفته است.

از نظر استاندار اصفهان (ذاکر اصفهانی) وجود مناطق فقیرنشین (پدیده حاشیه نشینی) از جمله چالش‌های جدی در شهر اصفهان به شمار می آید (جلسه علنی شورای اسلامی شهر اصفهان، فروردین ماه ۱۳۸۹).

به گفته شهردار اصفهان (سقائیان نژاد) شهر اصفهان دارای ۴ هزار هکتار بافت فرسوده می باشد (با جمعیت تقریباً ۴۰۰ هزار نفر) که تاکنون ۲ هزار و ۱۵۷ هکتار آن به تصویب شورای عالی شهرسازی رسیده است. به گفته معاونت شهرسازی شهرداری اصفهان (صمصام شریعت) مناطق ۱، ۳، ۶، ۸، ۱۰ و ۱۲ دارای بیشترین تراکم بافت فرسوده هستند (سایت الکترونیکی شهرداری اصفهان، ۱۳۸۹)

بررسی روند تاریخی و گستره فضایی شهر اصفهان نشان می دهد که در سال ۱۳۱۸ در شهر اصفهان تنها ۶۵ نفر فقیرنشین وجود داشته در حالی که این رقم در سال ۱۳۸۸ به ۴۰۰ هزار نفر رسیده که در مناطق مختلف شهر پراکنده شده اند. بر اساس داده های مندرج در منابع و مأخذ موجود (رساله دوره دکتری خوب آیند، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۴)، آمار شرکت مادر تخصصی بافت فرسوده شهری کشور، شهرداری اصفهان و انجام مطالعات و بازدیدهای مکرر و متعدد میدانی نگارنده از مناطق فقیرنشین شهر اصفهان، نگارنده این مقاله جمعیت محله های هدف (۹ محله) در سال ۱۳۸۸ را در حدود ۲۰۰ هزار نفر برآورد و تخمین زده است (جدول ۴) (نقشه شماره ۱).

نکته مهم در خصوص ارائه نقشه تفصیلی مناطق فقیرنشین این که چون تعداد مناطق مورد مطالعه زیاد بوده و به علت وجود محدودیت در حجم مقاله و به دلیل این که نقشه هر منطقه به تنهایی اطلاعات زیادی در ارتباط با عنوان موضوع به خواننده منتقل نمی کند لذا، در این مقاله به ناچار فقط به آوردن نقشه موقعیت جغرافیایی مناطق فقیرنشین اکتفا شده است.

سنججه‌ها^۸

همان طور که پیش تر بیان گردید، نمی توان دلایل ویژه شکل گیری مناطق فقیرنشین هر شهری به شهر دیگر تعمیم داد. در این مقاله با این دیدگاه، به مطالعه علل شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان پرداخته شده است. با توجه به وجود دلایل گوناگون موثر (متغیرهای اصلی و تسهیل کننده) در شکل گیری مناطق فقیرنشین شهر اصفهان (خوب آیند، ۱۳۸۴؛ ۲۱۵) و تجربه پژوهشی نگارنده در این زمینه، در این مقاله تلاش گردیده تا با بهره گیری از داده‌های کمی و میدانی جدید، علاوه بر سنجش مجدد متغیرهای اصلی موثر در شکل گیری مناطق مذکور، به شناسایی اهمیت و نقش هر کدام از این پنج متغیر پرداخته شود. این متغیرها عبارت اند از؛

- **مهاجرت:** افراد مناطق فرودست به دلیل دافعه‌های آن مناطق و جاذبه‌های مناطق شهری و به امید داشتن فردایی بهتر، جلای وطن کرده، به شهرهای بزرگ مهاجرت می کنند. این افراد به دلیل پایین بودن ظرفیت مشاغل شهری و در نتیجه عدم جذب در بخش اقتصاد رسمی شهر و نیز فقدان درآمد کافی، مجبور به اسکان در مناطق فقیرنشین و حاشیه ای شهر می شوند.

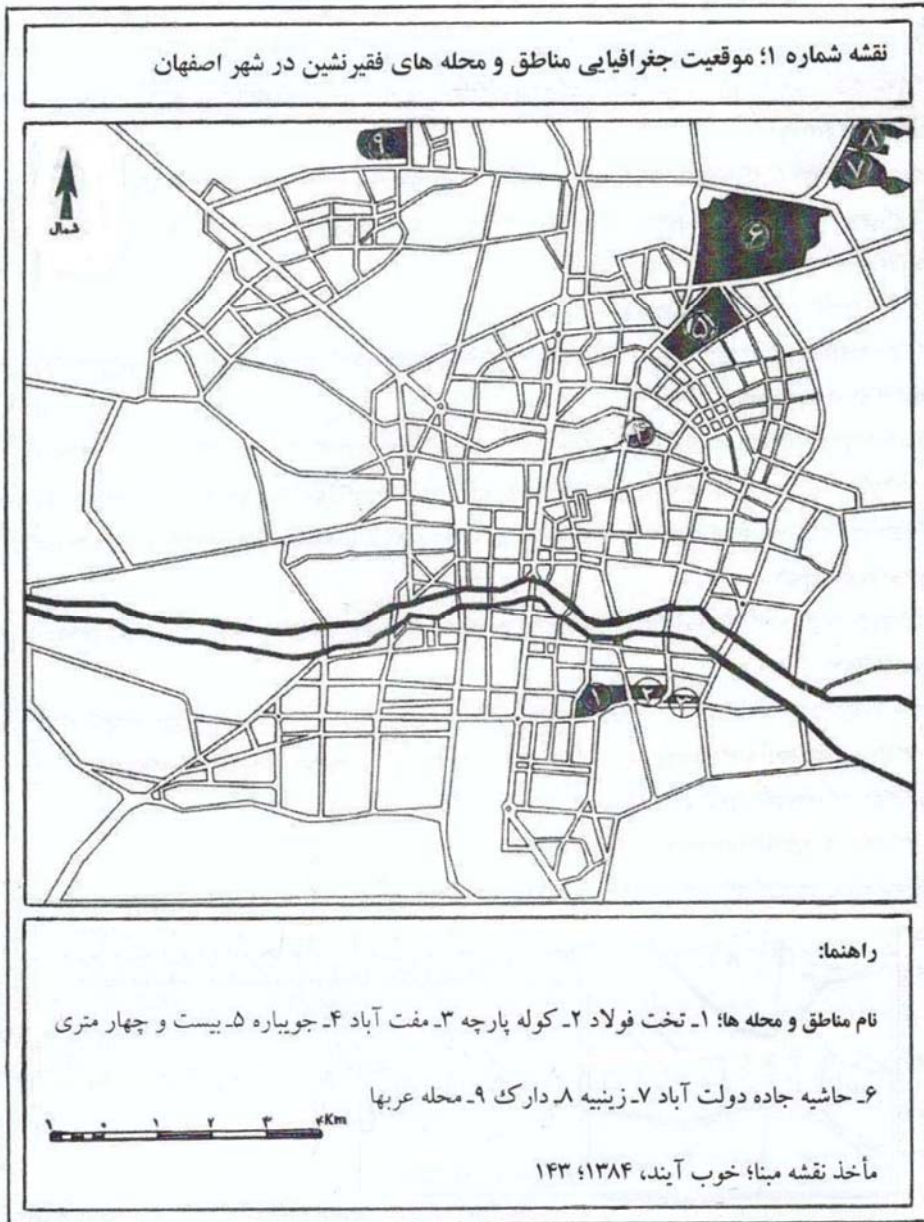
در این پژوهش، مهاجران شامل دو گروه اند؛ الف) مهاجران غیربومی ب) مهاجران بومی که قبلاً" در منطقه دیگری از شهر ساکن بوده ولی به دلایل گوناگونی آنجا را ترک و در مناطق فقیرنشین اسکان یافته اند. بازه زمانی این تحقیق در تعریف مهاجر غیربومی و درون شهری (برونداد شهری)، شامل آن دسته از خانوارهایی بوده که در فاصله ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ محل اقامت خود را تغییر داده اند.

بررسی عوامل اصلی و تعیین درجه نقش آنها در شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان / ۲۳۷

جدول ۴: تعداد فقیرنشینان شهر اصفهان (سال‌های مختلف)

موضوع سال	کل جمعیت شهر اصفهان	جمعیت مناطق فقیرنشین	درصد جمعیت فقیرنشین نسبت به جمعیت شهر اصفهان
۱۳۱۸	۱۰۰/۰۰۰	۶۵	-
۱۳۳۶	۲۵۶۰۰۰	۶۲۲۷۵	۲۴/۳۲
۱۳۵۸	۶۶۱۵۱۰	۲۴۹۱۰۰	۳۷/۶۵
۱۳۷۲	۱۲۷۳۶۵۰*	۳۶۰۰۰۰*	۲۸/۴۵
۱۳۷۵	۱۳۱۰۶۵۹**	۳۰۰۰۰۰***	۲۳
۱۳۸۵	۱۶۲۴۸۳۸**	۳۷۰۰۰۰****	۲۳
۱۳۸۸	۱۷۰۰۰۰۰*****	۴۰۰۰۰۰*****	۲۳/۵
۱۳۹۵	۱۷۶۵۰۰۰*****	۴۵۰۰۰۰*****	۲۵/۵

مآخذ: *هدایت، ۱۳۷۳، ص ۱۲۸ ** مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶ ***خوب آیند، ۱۳۸۴، ص ۱۳۷
 **** برآورد و تخمین نگارنده ***** برآورد و تخمین نگارنده با استفاده از مدل خطی
 ***** استناد به داده‌های شرکت مادر تخصصی بافت‌های فرسوده شهری کشور، شهردار اصفهان،
 ۱۳۸۹، برآورد شهرداری اصفهان

- **مسکن:** به دلیل شرایط حاکم بر بازار رسمی زمین و مسکن، افراد مهاجر و گروه‌های کم درآمد شهری نمی‌توانند انتخاب شان را از این بازار انجام دهند لذا، برای تأمین سرپناه مجبور می‌شوند به بخش غیررسمی روی آورند.

- **بیکاری:** افراد مهاجر و گروه‌های کم درآمد شهری، به دلیل فقدان یا پایین بودن مهارت و تخصص شان، یا در مشاغل موقتی، حاشیه‌ای و کاذب جذب می‌شوند و یا این که به خیل عظیم بیکاران شهری می‌پیوندند. این مسأله ایجادکننده نوع جدیدی از نابرابری اقتصادی - اجتماعی است که در فضاهای شهری به گونه‌ای ویژه تجلی می‌یابد. در این تحقیق در تعریف بیکاری به معیار مرکز آمار ایران در سرشماری سال ۱۳۸۵ استناد گردیده که در آن افراد بیکار شامل کسانی است که در ۷ روز پیش از مراجعه مأمور آمارگیر حداقل یک ساعت کار نکرده‌اند و دارای شغلی نیز نبوده‌اند.

- **درآمد:** یکی از علل مهم شکل گیری مناطق فقیرنشین، پایین بودن میزان درآمد افراد به دلیل فقدان یا پایین بودن مهارت، اشتغال موقت، حاشیه‌ای و غیررسمی آنان در شهر است. در این تحقیق از خانوارها در خصوص متوسط درآمد ماهانه آنها سوال گردیده که پس از جمع آوری اطلاعات مورد نیاز، به منظور انطباق با متوسط درآمد سالانه خانوار در سایر مناطق شهر اصفهان در سال ۱۳۸۸، در ۱۲ ماه ضرب شده است (حاصل آن در جدول ۶ مشاهده می‌شود).

- **اجاره بهای مسکن:** تقریباً "در حدود یک سوم از جمعیت هر شهر در منازل اجاره‌ای زندگی می‌کنند که این جمعیت هر سال با افزایش قیمت‌ها روبرو می‌شوند (یپ کیو شنگ، ۲۰۰۳)^۹. در این پژوهش پایین بودن اجاره بهاء مسکن در مناطق فقیرنشین یکی از دلایل افراد مهاجر و سایر افراد کم درآمد شهری برای تمایل به اسکان در این مناطق فرض شده است.

جدول ۵: نتایج حاصل از پرسشنامه در خصوص متغیرهای اصلی مورد مطالعه*

نام محله / شرح	مفت آباد	کوله پارچه	تخت فولاد	جویباره	بیست و چهارمتری	دارک	زینبیه	حاشیه جاده دولت آباد	محله عرب‌ها
تعداد مهاجر برون شهری	۴۴۰۰	۳۵۰۰	۱۸۰۰	۲۸۰۰	۷۷۰۰	۳۹۰۰	۵۹۰۰	۱۴۶۰۰	۴۵۰۰
درصد مهاجر برون شهری	۲۲	۲۹/۱	۲۲/۵	۱۸/۶۵	۲۲	۳۹	۲۹/۵	۲۲/۴۶	۳۰
تعداد مهاجر درون شهری	۵۴۰۰	۳۰۰۰	۱۴۴۰	۲۵۵۰	۱۱۲۰۰	۲۹۰۰	۳۸۰۰	۱۱۷۰۰	۲۱۰۰
درصد مهاجر درون شهری	۲۷	۲۵	۱۸	۱۷	۳۲	۲۹	۱۹	۱۸	۱۴
تعداد بیکاران	۱۷۰۰	۸۰۰	۵۷۰	۹۶۰	۳۸۰۰	۱۱۳۰	۲۵۰۰	۸۷۰۰	۲۱۰۰
درصد بیکاران	۸/۵	۶/۶۷	۷/۱۲	۶/۴	۱۰/۸۶	۱۱/۳	۱۲/۵	۱۳/۳۸	۱۴
درآمد متوسط ماهیانه خانوار	۳۰۰	۳۴۰	۳۲۰	۳۷۰	۳۳۰	۲۹۰	۲۹۵	۳۰۰	۲۹۰
اجاره بهاء یک مترمربع واحد مسکونی	۲۱۰۰	۲۳۰۰	۲۲۰۰	۲۴۰۰	۲۲۰۰	۱۶۰۰	۱۷۰۰	۱۸۰۰	۱۷۰۰

مأخذ: داده‌های حاصل از پرسشنامه

* داده‌های تولید شده از تعمیم نتایج پرسشنامه به جمعیت مناطق فقیرنشین نمونه مورد مطالعه حاصل شده است.

بحث و نتیجه گیری

همان طوری که بیان شد، هدف این مقاله بررسی و شناخت عوامل مهم شکل دهنده مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان بوده است. لذا ابتدا به مباحث تئوریک در خصوص تأثیر عوامل اجتماعی، اقتصادی و دموگرافیکی بر شکل گیری این مناطق پرداخته شد. سپس با استفاده از ابزار پرسشنامه، داده‌های لازم از سطح مناطق و محله‌های فقیرنشین جمع آوری گردید. هر پرسشنامه شامل ۵۷ سوال بوده که به بررسی ویژگی‌های فردی،

اقتصادی، اجتماعی و . . .، خانوارها پرداخته است. ولی متغیرهایی چون بیکاری، مهاجرت، دسترسی آسان تر به مسکن، پایین تر بودن میزان اجاره بهاء مسکن و پایین تر بودن درآمد افراد به عنوان متغیرهای اصلی احتمالی موثر در شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر

اصفهان مورد توجه قرار گرفت و از طریق روش‌های آماری مورد آزمون قرار گرفتند (جدول ۶)'. در این پژوهش چون امکان دسترسی به آمارنامه قیمت و اجاره مسکن سال ۱۳۸۸ که به صورت مستمر توسط دفتر برنامه ریزی و اقتصاد مسکن سازمان ملی زمین و مسکن تهیه می‌شود وجود نداشته لذا، از طریق مراجعه به حدود ۵۰ بنگاه معاملات ملکی در مناطق مختلف شهر اصفهان متوسط اجاره بهاء یک متر مربع زیربنای مسکونی در سطح شهر به دست آمده که در نهایت با اطلاعات جمع آوری شده از طریق پرسشنامه در مناطق فقیرنشین مقایسه شده است. داده‌های جمع آوری شده با استفاده از آزمون تطابق توزیع X^2 و آزمون T تک نمونه ای مورد تحلیل قرار گرفتند که نتایج تحلیل به شرح ذیل است:

- براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، ۱۸/۸ درصد (معادل ۳۰۵ هزار نفر) از جمعیت شهر اصفهان مهاجر بوده اند. برطبق پرسشگری انجام شده، ۲۴/۵۵ درصد از پاسخگویان مهاجر غیر بومی بوده و ۲۲/۰۴۵ درصد آنان نیز قبلاً" در محله دیگری از شهر اصفهان زندگی می کرده اند که اکثر اینان را می توان در زمرة رانده شدگان از متن به حاشیه (مناطق فقیرنشین) نامید.

اگر نتایج این پرسشگری را به ۹ منطقه فقیرنشین نمونه تعمیم دهیم، آنگاه درمی یابیم که حدود ۴۹۱۰۰ نفر از مناطق مذکور مهاجر غیربومی بوده و تقریباً " ۴۴۰۹۰ نفر از جمعیت این مناطق نیز قبلاً" در محله دیگری از شهر اصفهان زندگی می کرده اند. هم

10- در این مقاله به منظور پرهیز از حجم زیاد و درج جداول عریض و طویل فقط به ذکر برخی نتایج (آوردن تعداد ۷ جدول) اکتفا گردیده است (اطلاعات اولیه در قالب یک ماتریس ۷۰ * ۴۰۰ بوده است)

چنین از تعمیم نتایج این تحقیق به کل جمعیت مناطق فقیرنشین شهر اصفهان (حدوداً ۴۰۰ هزار نفر - جدول شماره ۴)، می‌توان جمعیت مهاجر غیربومی مناطق فقیرنشین را حدود ۱۰۰ هزار نفر و جمعیتی که طی ۱۰ سال اخیر از سایر محله‌های شهر اصفهان به این مناطق مهاجرت نموده اند (برونداد شهری)، حدود ۹۰ - ۸۵ هزار نفر برآورد نمود. در چنین حالتی درمی‌یابیم که طی ۱۰ سال اخیر، در مجموع ۳۲/۱۴ درصد مهاجرین جذب مناطق فقیرنشین شهر شده و سایر مناطق شهر ۶۷/۸۶ درصد مهاجرین غیر بومی را جذب نموده اند لذا،

جدول ۶: مقایسه پاسخ پرسش شوندگان با توجه به متغیرهای مستقل در ارتباط با اسکان در مناطق

فقیرنشین^{۱۱}

P	آزمون معناداری	درصد		متغیر
0.000***	$T_{(399)} = -453.73; P < 0.000$	۱۶/۰۷		مهاجرت به مناطق فقیرنشین (نمونه مورد مطالعه)
		۸۳/۹۳		مهاجرت به سایر مناطق شهری
0.000***	$X^2_{(1)} = 56.127; P < 0.000$	۷۶/۸	بله	اثر سهولت تهیه مسکن در انتخاب محله فعلی
		۲۳/۲	خیر	
0.000***	$T_{(399)} = -211.41; p < 0.000$	۱۱/۱۳		بیکاری
		۳/۶۷	سایر مناطق	
0.001**	$T_{(399)} = -132611; P < 0.001$	۳۷۴۴۰۰۰		درآمد سالانه خانوار (تومان)
		۹۷۰۰۰۰۰	سایر مناطق	

11- به دلیل آن که متغیرهای جدول از یک جنس نبوده لذا واحدهای مقایسه ای آنها مختلف خواهد بود و این موضوع بر نتیجه آزمون‌های آماری انجام شده تأثیری ندارد.

0.000***	$T_{(92)} = -25139.1; P < 0.000$	۲۰۰۰	مناطق فقیرنشین	متوسط اجاره بهاء یک متر مربع واحد مسکونی (تومان)
		۶۸۰۰	سایر مناطق	

* $P < 0.05$; ** $P < 0.01$; *** $P < 0.001$

می توان استنباط نمود که مناطق فقیرنشین تقریباً " ۱/۳۱ برابر بیشتر از سایر مناطق شهر اصفهان مهاجر غیر بومی جذب نموده اند که این موضوع بسیار قابل توجه است. در ارتباط با متغیر مهاجرت و تأثیر آن بر شکل گیری مناطق فقیرنشین، با استفاده از آزمون T تک نمونه ای (جدول ۶) و مقدار $T_{(399)} = -453.73; P < 0.000$ نشان می دهد که تفاوت معناداری^{۱۲} بین جمعیت بومی شهر اصفهان و گروه های مهاجر مناطق فقیرنشین آن وجود دارد. در محله های فقیرنشین تعداد یا درصد جمعیت مهاجر در مقایسه با گروه های مهاجر سایر مناطق شهری بیشتر است. لذا می توان استدلال کرد که پدیده مهاجرت بر شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان موثر بوده است.

-در رابطه با تأثیر مسأله دسترسی آسان تر به مسکن در محله های فقیرنشین بر روی انگیزه افراد غیربومی (شامل مهاجران غیر بومی و کسانی که قبلاً در محله دیگری از شهر اصفهان سکونت داشته اند) جهت اسکان در این محله ها، نتایج آزمون تطابق توزیع X^2 (جدول ۶) با توجه به مقدار $X^2_{(1)} = 56.127; P < 0.000$ ، تفاوت معناداری بین درصد افرادی که به خاطر شرایط آسان تر دسترسی به مسکن، در محله های فقیرنشین اسکان یافته اند و افرادی که این مسأله در انتخاب محله فعلی شان تأثیری نداشته است نشان می دهد.

همان طور که در جدول شماره ۶ مشاهده گردید؛ ۱۶/۰۷ درصد از افراد ساکن در مناطق فقیرنشین مهاجر غیربومی و ۲۲/۰۴۵ درصد آنان نیز از خانوارهای برون داد شده

12 - در صورتی که میزان P از مقداری که در زیر نویس جدول ۶ آمده، بیشتر باشد، آنگاه فرض صفر (فرض مقابل) که در تحقیقات و گزارشات رسمی نوشته نمی شود، قابل تأیید می گردد.

شهر اصفهان بوده اند که قبل از اسکان در این مناطق، در سایر محلات شهر اصفهان سکونت داشته اند.

بدون شک می‌توان گفت دلیل اصلی مهاجرین در انتخاب مناطق فقیرنشین برای سکونت، مسأله سهولت تأمین مسکن در این مناطق بوده است. این دلیل از نظر سایر ساکنان این مناطق که بیش از ۱۰ سال از مدت زمان سکونت شان در این مناطق می‌گذرد و در این مطالعه در زمره مهاجر محسوب نشده اند (بنا بر تعریف مرکز آمار ایران از مهاجر بودن) نیز بسیار چشمگیر بوده است (۷۶/۸ درصد - جدول شماره ۶). لذا، می‌توان گفت که تأمین آسان تر مسکن بر شکل‌گیری این محله‌ها تأثیر داشته است.

- براساس داده‌های جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌ها، ۱۱/۱۳ درصد از جمعیت مناطق فقیرنشین بیکار بوده اند. این در حالی است که درصد بیکاری در سایر مناطق شهری اصفهان در سال ۱۳۸۵، ۳/۶۷ بوده است (نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان اصفهان در سال ۱۳۸۵). این درصدها در آزمون T تک نمونه‌ای (جدول ۶) مقداری برابر با $T_{(399)} = -211.41; p < 0.000$ را نشان می‌دهند که از این بابت تفاوت معناداری بین درصد بیکاری در مناطق فقیرنشین و کل شهر اصفهان مشاهده می‌شود لذا، می‌توان گفت که بیکاری عامل مؤثری بر شکل‌گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان بوده است.

- درخصوص تأثیر میزان درآمد افراد و گرایش آنها به اسکان در مناطق فقیرنشین، از مقایسه میانگین درآمد سالانه یک خانوار ساکن در مناطق فقیرنشین (۳۷۴۴۰۰۰ تومان) با میانگین درآمد یک خانوار در سایر مناطق شهر اصفهان (۹۷۰۰۰۰۰ تومان)^{۱۳}

---

¹³ - مرکز آمار ایران، یافته‌های مهم آمارگیری از طرح هزینه و درآمد خانوارهای شهری در سال ۱۳۸۷ (لازم به توضیح این که در منابع مورد بررسی، چون برای سال ۱۳۸۸ آمار منتشر نگردیده است لذا، نتیجه سال ۱۳۸۷ با ۱۰ درصد بیشتر در نظر گرفته شده است کما این که در آمار ارائه شده از سوی مرکز آمار ایران، درصد رشد بین ۲ سال ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷، ۱۳/۱+ درصد محاسبه شده است.

بررسی عوامل اصلی و تعیین درجه نقش آنها در شکل گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان / ۲۴۵

مشاهده می شود که مقدار $۲/۵۹$ برابر اختلاف درآمد وجود دارد. هم چنین با استفاده از آزمون T تک نمونه ای (جدول ۶) و مقدار $T_{(399)} = -132611; P < 0.001$ نشان می دهد که تفاوت معناداری بین میانگین درآمد دو گروه فقیرنشین و سایر گروه های شهری وجود دارد. لذا می توان استدلال نمود که میزان درآمد خانوار تأثیر معناداری بر شکل گیری مناطق فقیرنشین شهر اصفهان دارد.

- براساس اظهار پاسخگویان، متوسط اجاره بهاء یک متر مربع واحد مسکونی در مناطق فقیرنشین در حدود ۲۰۰۰ تومان (۲۰۰۵ تومان) به علاوه سه درصد ودیعه بوده که در همان زمان این وضعیت در سطح شهر اصفهان ۶۸۰۰ تومان به علاوه سه درصد ودیعه برآورد گردیده است. چون این ارقام، وضعیت اجاره بهاء در مناطق فقیرنشین و سایر مناطق شهر اصفهان را به خوبی نشان نمی دهد لذا، جهت ارائه تصویری روشن تر مجبوریم داده ها را در قالب زیربنای یک واحد مسکونی بیان نماییم. به این صورت که اگر مساحت هر واحد مسکونی در مناطق فقیرنشین و در سایر مناطق شهر اصفهان را به طور متوسط ۷۰ متر مربع فرض نماییم (به دلیل ریزدانه بودن آن در مناطق فقیرنشین)، آنگاه متوسط اجاره بهاء ماهانه مسکن در مناطق فقیرنشین در حدود ۱۴۰ هزار تومان به علاوه سه درصد ودیعه و در سایر مناطق سطح شهر اصفهان در حدود ۴۷۵ هزار تومان به علاوه سه درصد ودیعه مسکن خواهد بود که تفاوت این دو سطح اجاره بهاء مشهود است. با استفاده از آزمون T تک نمونه ای (جدول ۶) و مقدار $T_{(92)} = -25139.1; P < 0.000$ نشان می دهد پایین بودن میزان اجاره بهاء مسکن در مناطق فقیرنشین نسبت به سایر مناطق شهر اصفهان تأثیر معناداری بر شکل گیری مناطق فقیرنشین دارد.

تعیین نقش یا اهمیت متغیرهای اصلی (PCA)^{۱۴}

پس از پردازش داده‌های مربوط به پنج متغیر اصلی مؤثر در شکل‌گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان، جهت شناخت و درک بهتر میزان نقش و اهمیت هر کدام از این پنج متغیر در شکل‌گیری مناطق مذکور، داده‌های جمع‌آوری شده وارد مدل "تجزیه به مؤلفه‌های اصلی" گردیدند.

میزان اهمیت یا وزن هر کدام از شاخص‌ها، در واقع مؤلفه‌های بردار ویژه متناظر با بزرگ‌ترین مقدار ویژه ماتریس همبستگی بین شاخص‌ها خواهد بود. به این ترتیب، بر اساس تحلیل صورت گرفته با استفاده از نرم‌افزار SPSS، مقادیر فوق به صورت جدول ۷ محاسبه شده است.

جدول ۷: محاسبه میزان اهمیت یا وزن هر یک از متغیرها در مدل تجزیه به مؤلفه‌های اصلی

متغیرها	مهاجرت	بیکاری	درآمد	اجاره بهاء خانه	سهولت تهیه مسکن
میزان اهمیت (وزن)	۰/۵۲	۰/۸۱	۰/۹۳	۰/۷۳	۰/۴۶

مأخذ: داده‌های میدانی

در جدول مذکور و در این پردازش ملاحظه می‌شود که متغیر "وضعیت درآمد" بزرگ‌ترین وزن را به خود اختصاص داده لذا، این متغیر بیشترین نقش را در شکل‌گیری مناطق فقیرنشین در شهر اصفهان بر عهده دارد. متغیرهای بیکاری، اجاره بهاء، مهاجرت و سهولت تهیه مسکن نیز به ترتیب رتبه‌های بعدی را در زمینه به خود اختصاص داده اند.

منابع

- ۱- احمدیان، محمدعلی. (۱۳۷۱). حاشیه نشینی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه مشهد. شماره سوم. سال ۲۵.
- ۲- اطهاری، کمال. (۱۳۷۴). حاشیه نشینی در شهرها و آثار و پیامدهای آن. وزارت مسکن و شهرسازی؛ معاونت شهرسازی و معماری. تهران.
- ۳- بسکی، سهیلا. (۱۳۷۵). مسکن غیر رسمی. مجله آبادی. سال ششم. شماره ۲۳.
- ۴- بی نام. (۱۳۸۱). معرفی پیش نویس سند توانمندی سازی و ساماندهی اسکان غیررسمی در ایران. مجله هفت شهر. شماره نهم و دهم. سال سوم.
- ۵- پاپلی یزدی، محمد حسین. (۱۳۸۰). مشکلات شهری کشور. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱. سال شانزدهم.
- ۶- پل. آر. کینیر، کالین. گری. (۱۳۸۱). کتاب آموزشی SPSS 10 (ترجمه فتوحی اردکانی، اکبر). نشر شایگان. تهران.
- ۷- پیران، پرویز. (۱۳۸۱). بازهم در باب اسکان غیر رسمی: مورد شیرآباد زاهدان. مجله هفت شهر. شماره نهم و دهم. سال سوم.
- ۸- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۱). نقش و جایگاه مجموعه‌های زیستی پیرامون شهرهای بزرگ در نظام اسکان کشور. مجله هفت شهر. شماره هشتم. سال سوم. ص ۳۱.
- ۹- خوب آیند، سعید. (۱۳۷۹). روش‌های تأمین مسکن گروه‌های کم درآمد شهری؛ نمونه موردی تبریز. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تبریز. استاد راهنما؛ محمدرضا دلایپورمحمدی
- ۱۰- خوب آیند، سعید. (۱۳۸۴). تحلیل فضایی علل شکل گیری حاشیه نشینی در شهر اصفهان. رساله دکتری. دانشگاه اصفهان. اساتید راهنما؛ دکتر علی زنگی آبادی - دکتر اصغر ضرابی .
- ۱۱- راغفر، حسین. (۱۳۸۷). وضعیت خط فقر در ایران؛ www.sarmayeh.net/shownews.php?36450
- ۱۲- داوس، دی. ای. (۱۳۸۱). پیمایش در تحقیقات اجتماعی (ترجمه؛ هوشنگ تایی). چاپ پنجم. تهران. نشر نی.
- ۱۳- شکوئی، حسین. (۱۳۵۴). حاشیه نشینان تبریز. دانشگاه تبریز. تبریز.
- ۱۴- صفوی، علی. (۱۳۸۱). توانمندسازی و ساماندهی اسکان غیر رسمی؛ تجربه زاهدان. مجله شهرداریها. شماره ۴۶. سال چهارم.
- ۱۵- محرم نژاد، ناصر. (۱۳۸۳). شهرهای پایدار در کشورهای در حال توسعه. وزارت مسکن و شهرسازی؛ انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری. تهران.
- ۱۶- مرکز آمار ایران. (۱۳۷۶). نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان اصفهان در سال ۱۳۷۵.
- ۱۷- مرکز آمار ایران. (۱۳۸۶). نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان اصفهان در سال ۱۳۸۵.
- ۱۸- ورشوچی، هانیه. (۱۳۸۵)، معضلی به نام حاشیه نشینی، روزنامه همشهری، شماره ۴۱۰۴، سال چهاردهم.
- ۱۹- هدایت، محمود. (۱۳۷۳). روند توسعه شهر اصفهان و شناخت عوامل آشتنگی آن. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۳.
- ۲۰- سایت الکترونیکی شرکت مادر تخصصی بهسازی و نوسازی بافت‌های فرسوده شهری، ۱۳۸۹
- ۲۱- سایت الکترونیکی استانداری اصفهان، ۱۳۸۹

- 23- Ali Mohammed Akhter & Kavita Toran.(2002). Migration, Slums & Urban Squalor. At: www.Yorku.ca/bunchmi/ICEH.
- 24- Mumtaz Babar.(2001). Why cities need slums. Habitat Debate. vo1.7, No.3.p.15
- 25- Parveen Mattu.(2002). A Survey on the Extent of Substandard Housing Problems Faced by Immigrants and Refugees in the lower main land of British Columbia. at: www.mosaicbc.com/SCPI
- 26- Trond Vedeld & Abhay siddham.(2002). Livelihoods and collective action among slum dwellers in a Mega-city(New Dehli).
- 27- at: www.dlc.dlib.indiana.edu/archive
- 28- Yap Kioe Sheng. (2002). Sustainable Strategies for the provision of low- income housing in cities in developing countries,
- 29- At: <http://rdgs.itakura.toyo.ac.jp/orc/pdf>.